

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

СИНГАЇВСЬКА Ірина Валентинівна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОГНОЗУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ
ПОВЕДІНКИ В МОЛОДШОМУ
ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Спеціальність 19.00.07 — педагогічна
і вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ 1993

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології АПН України.

Науковий керівник - доктор психологічних наук, старший науковий співробітник БЕХ І.Д.

Офіційні опоненти - доктор психологічних наук, професор БОРИШЕВСЬКИЙ М.Й.

кандидат психологічних наук, доцент ВИГОВСЬКА Л.П.

Провідна організація - Дніпропетровський державний університет.

Захист відбудеться " 30 " листопада 1993 року об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої ради К ІІЗ.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою: 252033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розіслано "27" ЖОВТНЯ 1993 року.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00802706 (N)

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат психологічних
наук

М.І.АЛЕКСОВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Моральне виховання підростаючої особистості завжди було одним із основних завдань, що стояли перед соціально-педагогічною практикою. В наш час, коли виразною стала тенденція міжособистісної інтеграції, до моральної зрілості людини ставляться підвищені вимоги.

Сучасна психологічна наука має вагомий доробок, що розкриває різні аспекти морального розвитку особистості. Однією з істотних, але практично мало вивчених проблем є регулятивний аспект морального розвитку особистості /С.Г.Якобсон, Г.І.Морева, В.Г.Щур та ін./ . Регуляція поведінки у відповідності з прийнятою у суспільстві системою моральних цінностей є однією з основних функцій моралі. Її роль полягає перш за все в тому, що саме становлення особливих форм регуляції є тим психологічним фактором, який забезпечує суспільно значущу поведінку. Велике значення для вивчення механізмів регуляції та саморегуляції моральної поведінки має дослідження здатності до її прогнозування /тобто передбачення власних вчинків та вчинків інших людей/, адже саме ця здатність є суттєвим фактором, що визначає ефективність поведінки /Б.Ф.Ломов, Є.М.Сурков, О.К.Осницький, Л.О.Регуш, В.В.Фацзев та ін./ .

У дослідженнях ряду вчених прогнозування розглядається як автономний компонент, що забезпечує функцію саморегуляції діяльності та поведінки /П.К.Анохін, М.О.Бернштейн, О.О.Конопкін, В.Д.Шадриков, Є.М.Сурков та ін./ .

Особливості прогнозування в моральній регуляції поведінки до останнього часу безпосередньо не виступали предметом дослідження. Здебільшого розглядалися вікові особливості прогнозування школярами своїх емоційних станів у певних ситуаціях. У зв'язку з цим нами обрано для дослідження найбільш актуальну /в плані розвитку особистості/ проблему прогнозування моральної поведінки-в молодшому шкільному віці.

Вибір як об'єкта дослідження учнів молодшого шкільного віку зумовлений тим, що саме в цей віковий період відбувається активне становлення довільної регуляції суб'єктом своєї поведінки на основі моральних норм /І.Д.Бех, О.С.Богданова, М.Й.Борішевський, Г.О.Горська, Л.С.Сапожнікова, С.Г.Якобсон та ін./ ,

а прогнозування має місце лише при здійсненні довільних особистісних поведінкових актів.

Об'єктом дослідження був процес прогнозування молодшими школярами моральної поведінки.

Предмет дослідження складали психологічні особливості прогнозування моральної поведінки /власної та своїх ровесників/ у молодшому шкільному віці.

Мета дослідження полягала у вивченні змістово-розвиваючої специфіки здатності молодших школярів до прогнозування власної моральної поведінки та поведінки однолітків, а також у розкритті шляхів підвищення його продуктивності.

У роботі перевірялися такі гіпотези:

1. Розвиток саморегуляції моральної поведінки молодших школярів істотно залежить від рівня оволодіння прогнозуванням моральної поведінки.

2. Ефективність формування здатності до прогнозування моральної поведінки забезпечується розвитком когнітивної й операціональної сторони та мотивів прогнозування за допомогою цілеспрямованої групової та індивідуальної психокорекційної роботи.

У відповідності з метою та висунутими гіпотезами визначені завдання дослідження:

1. На основі розробленої концептуальної моделі прогнозування моральної поведінки виділити параметри його оцінювання і способи їх діагностики.

2. Розкрити вікові та статеві особливості прогнозування молодшими школярами власної моральної поведінки та поведінки однолітків.

3. Дослідити взаємозв'язки між розвитком саморегуляції моральної поведінки та рівнем сформованості здатності до прогнозування поведінки в молодшому шкільному віці.

4. Розробити психолого-педагогічні засоби вдосконалення здатності до прогнозування моральної поведінки.

Методологічною основою дослідження виступили: загально-теоретичні положення психологічної науки, згідно яких людина розглядається як діючий суб'єкт, активність якого реалізується у першу чергу через регуляцію власної діяльності; теза про опосередкований характер вищих форм діяльності та поведінки особистості /Виготський Л.С., Рубінштейн С.Л./, а також про розвиток як

основний спосіб існування людини в процесі різних форм взаємодії /О.В.Киричук/; теоретичні уявлення про психологічні механізми морального формування і розвитку особистості /Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, І.Д.Бех, С.Г.Якобсон та ін./.

Методи дослідження: аналіз і узагальнення наукових літературних джерел з метою визначення специфіки досліджуваного явища; теоретичний аналіз процесу прогнозування моральної поведінки, його структури й функцій; методи дослідження прогнозування поведінки, які включали довготривале психолого-педагогічне спостереження за поведінкою дітей у різних видах діяльності; бесіди з дітьми, вчителями, батьками; метод узагальнення незалежних характеристик; проєктивні техніки; якісний та кількісний аналіз отриманих даних за допомогою методів математичної статистики.

Дослідженням було охоплено 156 учнів 1-3 класів середніх шкіл № 8, 164 м. Києва.

Дослідження реалізувалося за такими етапами:

1/ теоретичний, що полягав у вивченні та аналізі літератури з проблем морального розвитку особистості, саморегуляції та прогнозування поведінки;

2/ планування і розробка процедури дослідження, уточнення методик збору фактичного матеріалу про особливості прогнозування моральної поведінки;

3/ констатуюче дослідження рівнів розвитку саморегуляції моральної поведінки та сформованості здатності до прогнозування, її якісних та кількісних характеристик у молодшому шкільному віці;

4/ формуючий експеримент, спрямований на вдосконалення здатності до прогнозування моральної поведінки;

5/ аналіз результатів експерименту, їх узагальнення та висновки.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичній та експериментальній розробці проблеми прогнозування моральної поведінки учнями молодшого шкільного віку; у визначенні структури процесу прогнозування моральної поведінки та параметрів його оцінки; у виявленні залежності між розвитком саморегуляції моральної поведінки молодших школярів та їх здатністю до прогнозування поведінки; у розробці засобів психолого-педагогічного впливу на розвиток здатності прогнозувати моральну поведінку.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні знань про моральний розвиток особистості в молодшому шкільному віці; в уточненні ролі прогнозування моральної поведінки в процесі становлення моральної саморегуляції; у визначенні умов оптимізації процесу морального розвитку молодших школярів.

Практична цінність роботи полягає в розробці та застосуванні в системі виховної роботи молодших школярів методичних рекомендацій вчителям та практичним психологам по створенню умов, які забезпечують вдосконалення процесу прогнозування моральної поведінки, підвищуючи рівень довільності поведінки молодших школярів.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувались використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; поєднанням кількісного та якісного аналізу одержаних емпіричних фактів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Прогнозування є одним з найважливіших компонентів у структурі моральної саморегуляції особистості молодших школярів, від сформованості якого суттєво залежить рівень її розвитку. З'ясування цієї сторони саморегуляції відкриває можливості психологічного впливу на моральне становлення особистості шляхом вдосконалення здатності молодших школярів до передбачення результатів власної поведінки та поведінки інших людей.

2. Критеріями діагностики розвитку прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці є такі його параметри: широта, точність, модальність, аргументованість.

3. Ефективність прогнозування молодшими школярами моральної поведінки залежить від особливостей міжособистісної взаємодії між суб'єктом і об'єктом прогнозування та від статусу прогнозованого в дитячому колективі. Існує тенденція переоцінювати при прогнозуванні поведінку однолітків, відносно яких у класі утворилися позитивні установки і недооцінювати поведінку однолітків, щодо яких мають місце негативні установки.

4. Засобами вдосконалення здатності до прогнозування моральної поведінки є методи активного соціально-психологічного навчання, індивідуальної та групової навчально-виховної роботи.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження доповідалися на міжвузівських науково-практичних конференціях: "Проблеми навчання і виховання в умовах становлення єдиної системи безперервного навчання" /Умань, 1990/, "Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя" /Київ, 1992/; на міжнародній конференції "Актуальні проблеми психологічної служби: теорія і практика" /Одеса, 1992/; на міжнародних наукових Костюківських читаннях "Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність" /Київ, 1992/; були обговорені на засіданні лабораторії розвитку довільності поведінки особистості Інституту психології АПН України.

Основний зміст роботи відображено в 6 публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 195 назв, додатків, містить графіки, 13 таблиць. Зміст роботи викладено на 120 сторінках машинописного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження проблеми прогнозування моральної поведінки; формулюються об'єкт, предмет, мета, гіпотези і завдання дослідження; дається коротка характеристика теоретичних основ і методів дослідження; розкривається наукова новизна, теоретична і практична цінність роботи; виділяються положення, що виносяться на захист; визначаються шляхи апробації результатів дослідження.

В першому розділі "Моральна поведінка як наукова проблема" розкривається стан розвитку наукових уявлень про регуляцію моральної поведінки особистості та її особливості у молодших школярів; аналізуються дослідження з проблеми прогнозування, зокрема прогнозування поведінки; описується концептуальна модель прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці.

У психологічній літературі прийнято виділяти два основних типи поведінки з точки зору її регуляції: мимовільна і довільна. Поняттями реактивна поведінка /умовно-рефлекторна/, імпульсивна, ситуативна, польова позначають різновиди мимовільної поведінки. Протиставлення морального вчинку неморальному має

смісл лише в сфері довільної поведінки, тоді як мимовільний вчинок не підлягає моральній оцінці та осуду /Є.В.Субботський/. Отже, з точки зору моральності можна оцінювати лише довільну поведінку, яку різні автори позначають термінами: усвідомлена, вільна, суспільно значуща, соціальна, особистісна.

Перехід від імпульсивної поведінки до довільної, особистісної пов"язується із здатністю діяти за зразком /Д.Б.Ельконін, Є.О.Смирнова/. Суттєвою рисою довільного акту є рефлексія /Б.В.Зейгарник, Є.С.Мазур, Є.В.Субботський, А.Б.Холмогорова/. Формування довільності поведінки забезпечується не лише когнітивними процесами, а й досвідом переживання емоцій /М.І.Бобнева, О.Г.Закаблук, О.В.Запорожець, В.К.Котирло, О.І.Кульчицька, Л.З.Неверович, С.Б.Шорохова/. У процесі оволодіння своєю поведінкою відбувається передача функцій керування від дорослого дитини /Л.С.Виготський, Б.Г.Ананьєв, Г.С.Костюк/. Процес саморегуляції поведінки має два ступені: здатність регулювати свою поведінку у відповідності з зовнішніми вимогами та саморегуляція поведінки на основі моральних норм.

Про сформовану моральність особистості можна говорити тоді, коли регуляція її моральної поведінки відбувається як саморегуляція. Саморегуляція поведінки – здатність особистості довільно керувати власними діями і вчинками у відповідності з моральними нормами і принципами, прийнятими у суспільстві /М.Й.Боришевський, А.П.Вардомацький, Т.С.Лапіна, В.П.Чеснокова, С.Г.Якобсон/.

У молодшому шкільному віці формуються основні чинники, що зумовлюють становлення довільної регуляції суб"єктом власної поведінки на основі моральних норм /О.С.Богданова, Л.І.Божович, І.Д.Бех, Л.А.Висотіна, Л.С.Сапожнікова, І.І.Чеснокова, С.Г.Якобсон/.

Для переходу від ситуативної поведінки до довільної поведінки потрібна наявність надситуативного орієнтиру здійснення вчинку згідно з прийнятими нормами і правилами. Таким надситуативним орієнтиром є антиципація /Д.Н.Ємельянов/.

Здатність антиципувати, передбачати, прогнозувати є однією з найважливіших особливостей людини як суб"єкта праці, пізнання та спілкування /Б.Г.Ананьєв, Б.Ф.Ломов, Л.О.Регуш, С.Л.Рубінштейн, Є.М.Сурков/. У психологічних працях явище випереджаючого відображення трактується як необхідна умова здійснення саморегуляції /О.О.Конопкін, О.К.Осницький, В.І.Степанський/.

Головними ознаками прогнозування виступають його інформативність, спрямованість у майбутнє, використання минулого досвіду, ймовірнісний характер, знання закономірностей розвитку прогнозованих об'єктів /Г.А.Аванесов, А.Бауер, Г.М.Добров, В.І.Каспін, В.О.Лисичкін/.

Зміни в регуляції поведінки дитини стають можливими на основі розвитку здатності до передбачення, прогнозування /О.П.Кравковський, Н.С.Лейтес/.

Прогнозування - це інтелектуальний за механізмом процес. Психологічні дослідження /М.О.Амінов, Л.Колберг, Ж.Піаже, О.Л.Яковлева/ довели наявність зв'язку між моральним та інтелектуальним розвитком дитини.

Під прогнозуванням моральної поведінки розуміється процес свідомого передбачення спрямованості та наслідків вчинків /своїх чи інших людей/ з позиції узгодженості соціокультурних цінностей і особистісних смислів суб'єктів міжособистісної ситуації.

У прогнозуванні моральної поведінки можна виділити дві основних складових частини: прогнозування способу поведінки і прогнозування можливих його результатів. Процес прогнозування способу поведінки здійснюється за 3 етапами: 1/ визначення всіх можливих у даній ситуації вчинків; 2/ виділення із всіх можливих вчинків тих, на які здатна в даній ситуації людина, поведінка якої прогнозується; 3/ вибір з кількох альтернативних вчинків одного, найбільш ймовірного в даній ситуації для об'єкта прогнозування /ОП/. У прогнозуванні результатів вчинку виділяються 2 частини: 1/ прогноз наслідків для суб'єкта вчинку /будуть задоволені чи не будуть його особисті потреби; позитивне чи негативне ставлення до нього виникне з боку інших учасників ситуації/; 2/ прогноз наслідків для інших учасників ситуації.

Прогнозування може здійснюватися в реальній ситуації морального вибору /за прогнозуванням безпосередньо слідує вчинок/ чи в уявній ситуації. При виникненні моральної колізії учень, перш ніж довільно діяти, має прогнозувати наслідки власної поведінки, вибирати із кількох альтернативних вчинків один, який відповідає його мотивам і меті.

Для експериментального вивчення здатності до прогнозування моральної поведінки було обрано уявні ситуації. З метою пере-

вірки правильності дитячих прогнозів у повсякденному житті створювалися аналогічні ситуації та проводилися спостереження за ситуаціями, що виникали спонтанно.

Параметрами діагностики здатності до прогнозування моральної поведінки були: широта /кількість прогностичних аналогій, які спроможний підібрати суб'єкт прогнозування /СП/ для пояснення подальшого розвитку певної ситуації/, точність /ступінь відповідності реального вчинку раніше спрогнозованому/; аргументованість /набір мотивів прогнозу, які враховуються при його побудові/, модальність. Модальність прогнозу однозначно співвідноситься з модальністю поведінки. Поведінка буває позитивна /яка відповідає моральним нормам та правилам/, негативна /що відповідає особистим інтересам суб'єкта вчинку і йде врозріз із інтересами інших людей, з моральними нормами/ та компромісна /коли учні намагаються узгодити вчинки в особистих інтересах із моральними нормами/. Аргументованість тісно пов'язана з точністю прогнозування: чим повніше і адекватніше використовується для побудови прогнозу наявна інформація /характеристика ситуації і особистості ОП/, тим точнішим буде прогноз.

Розвиток вміння молодших школярів об'єктивно аналізувати і прогнозувати поведінку доцільно розпочинати з аналізу вчинків однолітків. Аналіз поведінки іншого, порівняння її з власною сприяє розвитку більш адекватної оцінки й прогнозування своєї поведінки.

Другий розділ "Психологічні особливості прогнозування молодшими школярами моральної поведінки" присвячений опису методики визначення рівнів сформованості прогнозування моральної поведінки; вивченню і аналізу здатності молодших школярів до прогнозування власної поведінки та поведінки однолітків за параметрами широти, точності, модальності та аргументованості і визначенню ролі даної здатності в розвитку саморегуляції моральної поведінки в молодшому шкільному віці.

При організації дослідження ми виходили з твердження, що моральну поведінку можна точно діагностувати лише в ситуації морального вибору, оскільки експериментально доведено, що саме в таких ситуаціях найбільш яскраво виявляється ступінь моральної зрілості особистості, зміст її основних прагнень /О.В.Веденов, В.М.Гришин, А.В.Зосимовський, Б.Т.Ліхачов, С.Г.Якобсон/.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив виділити три рівні сформованості прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці: високий /середня широта прогнозування - 3 і більше прогнозів у одній ситуації; точність - 71-100%; учень аргументовано пояснює свій прогноз поведінки, виходячи з характеристики особистісних якостей об'єкту прогнозу/; середній /широта - 2-2,8 прогнозів у одній ситуації; точність - 41-70%; учень аргументує свій прогноз не зовсім правильно, при прогнозуванні керується власним суб'єктивним ставленням до ОП чи лише зовнішніми причинами/; низький /широта - 1,4-1,8 прогнозів у одній ситуації; точність - 0-40%; учень не може аргументувати свій прогноз або аргументує неправильно/.

Аналіз прогнозів молодших школярів показав, що їх діапазон складає 1-5 прогнозів /у одній ситуації/ як у першокласників, так і в учнів третього класу. Середня широта прогнозування у першокласників - 1,4-3,4 прогнози, у третьокласників - 1,4-3,8 прогнозів. Серед першокласників низький рівень розвитку широти прогнозування показали 26,6% дітей, середній - 66,6%, високий - 6,6%. Результати третьокласників такі: низький рівень - 12,1%, середній - 80,3%, високий - 7,6% дітей. Кількість дітей з низьким рівнем розвитку широти прогнозування з віком зменшується, а з середнім і високим - збільшується.

З точки зору модальності у першокласників 52,5% позитивних, 36,6% негативних і 10,9% компромісних прогнозів. У третьокласників позитивних прогнозів 48,7%, негативних - 44,4%, компромісних - 6,9%. Від першого до третього класу дещо зменшується кількість позитивних /на 3,1%/ і компромісних /на 4,7% при $p \leq 0,01$ / прогнозів, а негативних зростає /на 7,8% при $p \leq 0,001$ /. Це свідчить про те, що моральні судження першокласників нормативно-консервативні, що, однак, не забезпечує їх дотримання в реальній поведінці.

Аналіз змісту прогнозів засвідчив певну відмінність між прогнозами учнів першого та третього класів. Мотивація позитивної поведінки у прогнозах молодших школярів може бути як моральною, так і прагматичною. У першокласників прагматична мотивація досить поширена: нормативна поведінка мотивується страхом покарання чи неприємностей у випадку невиконання норм. У третьокласників така мотивація зустрічається значно рідше. Моральна моти-

ція виявляється в аргументації прогнозу позитивної поведінки мотивами альтруїзму. Часто першокласники прогнозують лише позитивні вчинки, зовсім не допускаючи можливості негативної поведінки. В учнів третього класу такі категоричні твердження майже не зустрічаються.

За отриманими даними, 50% першокласників і 61% третьокласників, прогнозуючи поведінку персонажу пред"явленої їм ситуації, передбачають два протилежно спрямованих прогнози: позитивний і негативний. Прогнози негативних вчинків молодші школярі пояснюють відповідними рисами характеру ОП /невихований, ледачий, жадібний, недисциплінований і т.п./. Прогнозуючи компромісну поведінку, учні вбачають у ній позитивні вчинки, що не йдуть врозріз із нормами.

Яскраво виявилася відмінність між першокласниками та третьокласниками в побудові прогнозу. Першокласники спочатку прогнозують вчинок, а вже потім оцінюють його за шкалою "добре - погано", "морально - аморально". Значна кількість учнів третього класу відразу ж висловлюють судження про можливість як позитивної, так і негативної поведінки і її залежність від характеру чи рис особистості ОП.

При прогнозуванні власної поведінки високий рівень точності продемонстрували 25% досліджуваних учнів першого класу, середній - 28,3%, низький - 46,7%. Третьюкласники за даним параметром показали такі результати: високий рівень точності прогнозування - 41,4% дітей, середній - 24,3%, низький - 33,3%. З віком /від першого до третього класу/ кількість дітей з високим рівнем точності прогнозування збільшується на 17,4%, з середнім дещо зменшується /на 4%/ , з низьким зменшується на 13,4%.

Аналіз статевих особливостей прогнозування власної поведінки виявив, що точність прогнозів дівчаток як першого, так і третього класу вища, ніж точність прогнозів хлопчиків /див. табл. I/.

Кількість точних прогнозів у дівчаток першого класу більша, ніж у хлопчиків, на 15,7% / $p \leq 0,01$ /; а у дівчаток третього класу більша, ніж у хлопчиків, на 24,3% / $p \leq 0,001$ /. З віком статеві відмінності у прогнозуванні власної поведінки збільшуються. Яскраво виражена тенденція всіх молодших школярів /незалежно від віку та статі/ до переоцінки власної поведінки.

Таблиця I

Особливості прогнозування власної поведінки учнями різної статі

Прогнозуючі		Точні прогнози / % /	Неточні прогнози / % /	Переоцінюють поведінку / % /	Недооцінюють поведінку / % /
Клас	Стать				
Перший	Хлопчики	46,9	53,1	46,9	6,2
	Дівчатка	62,6	37,4	25,8	11,6
Третій	Хлопчики	47,7	52,3	48,2	4,1
	Дівчатка	72,0	28,0	24,0	4,0

На точність прогнозування поведінки однолітків впливає рівень міжособистісної взаємодії між СП і ОП. Поведінку друзів точно прогнозують 51,2% першокласників і 60,3% учнів третього класу. Точність і об'єктивність прогнозів поведінки друзів до кінця молодшого шкільного віку зростає на 9,1% / $p \leq 0,01$ /. Поведінку учнів, спілкування СП з якими спорадичне, точно прогнозують 51,7% першокласників і 41,2% учнів третього класу, тобто з віком точність прогнозування знижується на 10,5% / $p \leq 0,01$ /.

Прогнозуючи поведінку друзів, дівчатка більш схильні її недооцінювати, а хлопчики – значно переоцінювати. Значущих відмінностей у точності прогнозування поведінки друзів першокласниками різної статі не виявлено. У третьому класі ці відмінності яскраво виражені: дівчатка роблять 72,6% точних прогнозів, хлопчики – 46,5%, тобто дівчаток на 26,1% / $p \leq 0,001$ / більше, ніж хлопчиків, точно прогнозують поведінку друзів. Точність прогнозування дівчатками поведінки друзів зростає з 50,3% у першому класі до 72,6% у третьому, тобто на 22,3% / $p \leq 0,001$ /. Статистично значущих відмінностей у точності прогнозування поведінки друзів хлопчиками не виявлено /52,1% у першокласників і 46,5% у третьокласників/. Точність прогнозування молодшими школярами поведінки друзів знаходиться на середньому рівні розвитку, лише у дівчаток третього класу досягає високого рівня.

Значущих відмінностей у точності прогнозування першоклас-

никами різної статі поведінки дітей, з якими вони спілкуються спорадично, не виявлено. У третьому класі дівчатка на $12,1\%$ / $p \leq 0,01$ / більше будують точних прогнозів, ніж хлопчики. Точність прогнозування хлопчиками поведінки учнів, з якими вони спілкуються спорадично, знижується з $51,7\%$ у першому класі до $34,8\%$ у третьому, тобто на $16,9\%$ / $p \leq 0,001$ /. Точність такого прогнозування у дівчаток знижується не значуще - з $51,6\%$ у першому класі до $46,9\%$ у третьому, тобто на $4,7\%$. Точність прогнозування поведінки дітей, спілкування ОП з якими спорадичне, знаходиться на середньому, а у хлопчиків третього класу навіть на низькому рівні розвитку. В цілому друзям частіше приписується позитивна поведінка, а одноліткам, спілкування з якими спорадичне - негативна. Це заважає вдосконаленню точності прогнозування молодшими школярами поведінки однолітків.

На точність прогнозування поведінки однолітків впливає статус ОП. Негативні установки щодо особистісних якостей та дисциплінованості ОП істотно впливають на прогнозування однокласниками його поведінки /вона часто недооцінюється/. Точність такого прогнозування не піднімається вище середнього рівня розвитку. Позитивні ж установки впливають лише на прогнозування дівчаток, які схильні переоцінювати поведінку учнів з даним статусом. Точність прогнозування дівчатками поведінки однолітків з позитивними установками знаходиться на середньому рівні розвитку, тоді як у хлопчиків ці показники відповідають високому рівню.

На основі аналізу прогнозів молодшими школярами моральної поведінки виділено основні напрями їх аргументації:

1/ звернення до минулого досвіду спілкування з ОП, до спосереджень за його поведінкою;

2/ пояснення вчинку бажаннями, інтересами, почуттями ОП, про які відомо ОП;

3/ виділення якостей особистості ОП;

4/ пояснення вчинку ОП його бажанням уникнути покарання чи отримати нагороду;

5/ пояснення вчинку мотивами альтруїзму;

6/ аргументація вчинку вимогами дорослих;

7/ аргументація необхідністю виконання моральних норм і правил;

8/ проведення паралелі між вчинком та успішністю ОП в навчанні;

9/ відсутність аргументації.

Кореляційний аналіз /за Пірсоном/ показників розвитку саморегуляції поведінки кожного учня та розвитку прогнозування моральних вчинків /власних та інших людей/ підтвердив гіпотезу про залежність саморегуляції моральної поведінки молодших школярів від рівня розвитку її прогнозування. Встановлено позитивні кореляції між рівнем розвитку саморегуляції та широтою прогнозування моральної поведінки / $r = +0,22$ при $p \leq 0,01$ /. Чим більша широта прогнозування, тим вищий рівень регуляції поведінки. Високі позитивні кореляції встановлено між рівнем розвитку саморегуляції поведінки та точністю прогнозування: власних вчинків / $r = +0,23$ при $p \leq 0,01$ /; поведінки друзів / $r = +0,57$ при $p \leq 0,001$ /; вчинків однолітків, з якими СП спілкується спорадично / $r = +0,41$ при $p \leq 0,001$ /; поведінки однокласників, щодо дисциплінованості яких існують негативні установки / $r = +0,45$ при $p \leq 0,001$ /; поведінки всіх однолітків незалежно від їх статусу та взаємовідносин із СП / $r = +0,78$ при $p \leq 0,001$ /.

Отже, експериментальні дані свідчать, що для розвитку саморегуляції моральної поведінки молодших школярів необхідно вдосконалювати прогнозування власної поведінки та поведінки однолітків.

У третьому розділі "Психологічні умови розвитку прогнозування моральної поведінки молодшими школярами" розкриваються завдання, зміст та методика проведення психолого-педагогічного експерименту; описуються його хід та результати; виділяються психолого-педагогічні умови оптимізації розвитку прогнозування молодшими школярами моральної поведінки.

Основними завданнями формуючого експерименту були:

- 1/ розширення репертуару прогностичних аналогій та суджень;
- 2/ навчання ймовірнісно-ціннісному структуруванню репертуару аналогій та суджень;
- 3/ навчання уявному образному прогностичному моделюванню, моральним прогностичним умовиводам;
- 4/ тренінг точності, широти та аргументованості прогнозування.

В контексті цих завдань було розроблено і проведено серію групових занять активного соціально-психологічного навчання, спрямованих на розвиток здатності до прогнозування, які в поєд-

нанні з відповідною індивідуальною роботою та певною організацією повсякденного життя в колективі сприяли досягненню поставленої мети. При організації формуючого експерименту враховувалося те, що для вдосконалення всіх параметрів прогнозування моральної поведінки необхідно розвивати моральні знання учнів, рефлексивні процеси /самопізнання, самоаналіз/, збагачувати позитивний досвід власної поведінки, вміння спостерігати за поведінкою однолітків, формувати операціональну сторону прогнозування, вчити аналізувати вчинки /свої та інших людей/, розвивати уяву, мовлення /як зовнішнє, так і внутрішнє/, мотиви значущості процесу та результатів прогнозування.

Для вирішення поставлених завдань на формуючому етапі дослідження було організовано чотири групи піддослідних: дві експериментальні групи /30 учнів I-го класу та 33 учні 3-го класу/ і дві контрольні /по 30 учнів I-го класу та 3-го класу/. В контрольних групах виховна робота та організація діяльності учнів були традиційними. В експериментальних класах реалізовувалася програма психолого-педагогічного експерименту.

Діагностика, проведена на контрольному етапі, показала значне поліпшення всіх параметрів прогнозування моральної поведінки в експериментальних групах у порівнянні з відповідними результатами констатуючого експерименту. В контрольних групах зафіксовано статистично не значуще підвищення показників, що пояснюється віковими змінами на кінець навчального року порівняно з його початком. Результати експериментальних та контрольних груп після проведення формуючого експерименту наведено в табл. 2.

В експериментальних групах зросла широта прогнозування: у першокласників з 2,2 прогнозів /у середньому в одній ситуації/ до 3 прогнозів; у третьокласників - з 2,3 до 3,5 прогнозів.

Підвищилась також точність прогнозування першокласниками власних вчинків - на 9,2%, поведінки друзів - на 17,5%, однолітків, з якими СІ спілкується спорадично - на 15,7%, поведінки однолітків з позитивними установками щодо їх дисциплінованості - на 17%, з негативними установками - на 11,3%. В загальному точність прогнозування поведінки однолітків після формування зросла на 14,4% / $p < 0,01$ /. Точність прогнозування третьокласниками власних вчинків зросла після формування на 8,3%, поведінки друзів - на 11,7%, вчинків однолітків, з якими СІ спілкується спо-

радично - на 26%, поведінки однолітків з позитивними установками щодо їх дисциплінованості - на 14,3%, з негативними установками - на 20,6%. В цілому точність прогнозування третьокласниками поведінки однолітків зросла на 16,2% / $p \leq 0,01$ /.

Таблиця 2

Особливості прогнозування молодшими школярами моральної поведінки /після проведення формуючого експерименту/

Клас	Група	Широта прогнозування /кількість прогнозів/	Точність прогнозування поведінки /%/:					
			власної	друзів	однолітків, спілкування з якими спрощене	однолітків з позитивними установками	однолітків з негативними установками	однолітків /незалежно від статусу/
I	Експериментальна	3,0	64,2	68,7	67,4	80,5	62,3	68,5
	Контрольна	2,3	58,3	59,3	57,7	69,8	56,2	59,4
3	Експериментальна	3,5	68,9	72,0	67,2	87,6	69,4	71,0
	Контрольна	2,7	62,5	67,3	50,1	77,3	42,2	59,8

Відсутною стала після формування різниця між контрольними та експериментальними групами за параметром аргументованості. Якщо в контрольних групах на кінець навчального року зміни в аргументації учнями прогнозів поведінки майже не відбулися, то в експериментальних ці зміни яскраво виражені. Значна частина дітей експериментальних груп навчилися повно аргументувати свій прогноз, спираючись і на особливості особистісних якостей ОП, і на характеристики ситуації. До формування адекватно аргументували свій прогноз 63% учнів контрольної групи і 62% учнів експериментальної групи. Після формування кількість адекватної аргументації прогнозів зросла в контрольній групі на 7%, в експери-

ментальній - на 34%. Повнота прогнозування після психолого-педагогічного експерименту зростає в контрольній групі на 9% /з 20% до 29%/, в експериментальній - на 52% /з 22% до 74%/.

Отримані результати свідчать про ефективність засобів, використаних у формулюючому експерименті. Підтвердилася гіпотеза про можливість вдосконалення здатності до прогнозування моральної поведінки з допомогою цілеспрямованої групової та індивідуальної психокорекційної роботи. Виділені психолого-педагогічні умови, що діяли в ході формування, зумовили розвиток здатності молодших школярів прогнозувати моральну поведінку.

У закінченні підсумовуються результати дослідження, намічаються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

1. Прогнозування моральної поведінки є центральним компонентом у структурі моральної саморегуляції молодших школярів. Від сформованості прогнозування суттєво залежить рівень розвитку саморегуляції моральної поведінки. Спостерігаються високі позитивні кореляції між рівнем розвитку прогнозування поведінки та її саморегуляції.

2. Діагностичними критеріями розвитку прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці доцільно застосовувати такі параметри: широта прогнозування, тобто кількість варіантів поведінки, спрогнозованих в одній ситуації; точність прогнозування, тобто ступінь відповідності спрогнозованого вчинку реальному; аргументованість прогнозу, тобто повнота і адекватність причин, якими прогнозуючий пояснює свій прогноз; модальність прогнозування, що передбачає позитивну, негативну, компромісну поведінку. Параметр модальності дає змогу визначити схильність учнів до недооцінки чи переоцінки поведінки при неточному прогнозуванні.

3. Ефективність прогнозування молодшими школярами моральної поведінки залежить від взаємв'язин між суб'єктом і об'єктом прогнозування та від статусу прогнозованого в дитячому колективі.

Точність прогнозування поведінки друзів від I до III класу зростає, а поведінки однолітків, з якими СП спілкується спорадично, - знижується. Це пов'язано з тим, що з друзями учень

спілкується частіше, результатом чого є глибші знання їх особистості та псевдінки. Учні схильні переоцінювати при прогнозуванні поведінку однокласників, відносно яких у класі утворилися позитивні установки, і недооцінювати поведінку однокласників, відносно яких існують негативні установки.

4. Існують реальні можливості цілеспрямованого вдосконалення здатності до прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці. Засобами для цього є методи активного соціально-психологічного навчання, індивідуальної та групової навчально-виховної роботи.

5. Для підвищення рівня точності, широти та аргументованості прогнозування моральної поведінки молодший школяр повинен бути включений в активне спілкування та взаємодію з однокласниками в навчальній, ігровій, трудовій та ін. видах діяльності. Шляхом конструювання ситуації морального вибору необхідно розвивати адекватність оцінювання учнем початкових класів власної моральної поведінки та поведінки однокласників.

Дане дослідження не претендує на повноту використання всіх можливих умов і засобів оптимізації прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці. Перспективи подальшого дослідження проблеми ми вбачаємо у вивченні індивідуальних особливостей здатності молодших школярів до морального прогнозування, а також у детальнішому вивченні процесу прогнозування моральної поведінки, його структури і особливостей у різних вікових періодах.

Основний зміст роботи відображено в таких публікаціях:

1. Учитель прогнозує моральну поведінку школярів // Початкова школа. - 1990. - № 6. - С. 45-46 /у співавт./.

2. Прогнозування в моральному вихованні школярів // Проблеми навчання і виховання в умовах становлення єдиної системи безперервного навчання: Тез. допов. - Умань, 1990. - С. 5-6 /у співавт./.

3. К проблеме критериев инвариантности в нравственном поведении младших школьников // Теоретические вопросы нравственного и эстетического воспитания /Сост.: О.В.Михайличенко, Л.Г.Коваль. - Киев: Изд. фирма "Фототон", 1992. - С. 165-168.

4. К проблеме развития нравственности младших школьников // Актуальные проблемы психологической службы: теория и практи-

ка: Тез. докл. Междунар. конф. - Одесса, 1992. - Т. 2. - С. 209-210.

5. Особенности прогнозування младшими школьниками нравственного поведения // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Тези Міжнар. наук. Костяківських читань. - К., 1992. - С. 266-267.

6. Уміння діагностувати поведінку школярів як компонент професійної майстерності майбутнього вчителя // Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя: Тези допов. і повідомл. міжвуз. наук.-практ. конф. - Київ, 1992. - С. 380-381.

В. Д. Сивий.

Підписано до друку 19.10.93. Формат 60x84/16.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,8. Облік.-вид. арк. 1,1.
Тир. 100 прим. Зам. 162.

Виробничо-видавниче підприємство «КОМПАС»
Міністерства освіти України
254655, МСП, м. Київ-53, вул. Січових Стрільців, 52-д

AB 28.313
AB 28.313